

Jadwiga Szędzielorz

DYMITR MIERIEŻKOWSKI - FILOZOFICZNA EKSPRESJA
POWIEŚCI I KONCEPCJA BOHATERA

Cechą specyficzną literatury modernistycznej jest jej swoisty mariaż z filozofią. Znajduje on wyraz we wzajemnej zależności między refleksją filozoficzną twórców - a niemal wszyscy wówczas odczuwali głód metafizyki i uprawiali filozofię - i ich poglądami estetycznymi¹. Ujawnia się on także w traktowaniu literatury jako środka służącego wyartykułowaniu tez doktryny filozoficznej². Literatura odgrywa w tym wypadku jakby "usługowy" charakter wobec zasadniczych zainteresowań twórców.

Powieściopisarstwo Mierieżkowskiego charakteryzują podobne tendencje. Jego utwory beletrystyczne³, zaprojektowane jako fabularne wcielenie i dopełnienie teoretycznych koncepcji rozwijanych na obszarze dociekań czysto filozoficznych i w wypowiedziach publicystycznych, noszą znamiona zamierzonej konstrukcji literackiej, odznaczają się podobną architektoniką, podejmują i rozwijają tę samą problematykę. Stanowią one aprioryczną konstrukcję, w której zdarzenia i postaci istnieją przede wszystkim jako egzemplifikacja uniwersalnych prawidliwości, rządzących procesem dziejowym, ludzką egzystencją, jako symbole ludzkiego losu, postaw wobec życia.

Naczelną intencją trylogii historycznej "Chrystus i Antychryst" i pozostałych powieści Mierieżkowskiego jest fabularyzacja metafizycznego konfliktu i walki dwóch cząstkowych, ale równorzędnych antynomicznych żywiołów - pogańskiego i chrześcijańskiego - w ich dążeniu do zespolenia w nowej religijnej wspólnoty, która urzeczywistni się na gruncie

chrześcijańskim w eschatologicznej przyszłości. Ta fundamentalna, spajająca wszystkie powieści idea, będąca jednocześnie odpowiedzią na pytanie o sens dziejów, wywodzi się z rozpowszechnionej na przełomie wieków koncepcji synkretyzmu religijnego, wyrażającej się w dążeniu do odnowienia chrystianizmu poprzez zespolenie wartości chrześcijańskich z ideałami pełni, radości i woli życia, zawartymi w pradawnych religiach misteryjnych⁴.

Realizacja tej nadrzędnej tezy determinuje organizację całej rzeczywistości powieściowej. Dzieje ludzkości w niej uobecnione ujmowane są jako etapy, w których odradza się - zarówno w rzeczywistości zewnętrznej, jak i wewnętrznej (w świecie myśli bohaterów) - znamieny również dla współczesności pisarza odwieczny antagonizm dychotomicznych sił, ukrytych pod symbolicznymi pojęciami Chrystusa i Antychrysta. Myśl filozoficzna Mierieżkowskiego uwikłana jest w konflikt tych antynomicznych kategorii. Ów dualizm wyznacza strukturę rzeczywistości literackiej i pozaliterackiej, przekracza uwarunkowania historyczne i steruje losami ludzkości.

Oglądany z tej perspektywy proces cywilizacyjny jawi się w powieściowej wizji historii jako teatrum, na którym w przełomowych momentach dziejowych - czasach Juliana Apostaty, Leonarda da Vinci i Piotra I - podejmowane są próby scalenia rozzwierających świat antynomi, odradzają się identyczne konflikty i powracają te same problemy.

Ta swoista wizja historii zakładająca trójstopniowy przebieg procesów dziejowych i obecna w niej koncepcja cykliczności rozwoju kultur, w myśl której po okresach upadku następuje odrodzenie, wyrasta z filozoficznych inspiracji Nietzschego. Nawiązuje do wytyczonych przezeń punktów zwrotnych w dziejach, kiedy to kończyła się dekadencja i zaczynało odrodzenie lub vice versa. Owa propozycja była na przełomie wieków powszechnie znana i wielu artystów do niej nawiązywało⁵.

Historiozoficznym intencjom twórcy podporządkowany jest

wybór prototypów postaci dla kreacji czołowych bohaterów: Juliana Apostaty, Leonarda da Vinci, Piotra I.

Historia, tak, jak widzi ją Mierieźkowski, stanowi tworywo dla silnych indywidualności, przejawiających postawę aktywną, dynamiczną, bliską dionizyjskiej. Kreacja trwałych wartości w dziejach jest wyłącznie ich udziałem. Szerokie masy, tłum to siła inercyjna, anarchiczna i destrukcyjna, wroga nowym wartościom.

Jednostka jako podmiot kulturotwórczy zawsze przeciwstawiona jest u Mierieźkowskiego zbiorowości. Nie łączy ich ani wiara we wspólne ideały, ani cele.

Eksponowanie roli jednostek w dziejach wiąże myśl Mierieźkowskiego z tym nurtem historiozofii, który skłaniał się ku koncepcji tzw. "wielkich ludzi". Refleksja ta obecna jest w pracach wielu teoretyków, m. in. Diltheya, Nietzschego, Burckhardta. Dlatego trudno wskazać bez dokładnych studiów porównawczych, czyje wątki myślowe ujawniają się w koncepcji Mierieźkowskiego najwyraźniej. Wszystkie wszakże stawiają w centrum zainteresowania osobowość wybitną, aktywną i podnoszą jej znaczenie jako podmiotu kulturotwórczego. Powiązania z myślą owych filozofów manifestują się także w założonej w powieściach wizji antropologicznej.

W dziejach kultury duchowej ludzkości Mierieźkowski dostrzega dwie przeciwstawne postawy. Jedna ujawnia się w heroicznej walce człowieka o afirmację własnego "ja", w dążeniu do odrzucenia wszelkiej władzy nad sobą, druga, jej skrajne przeciwieństwo, to ascetyczne wyrzeczenie się własnego "ja", dążenie do osiągnięcia buddyjskiego stanu nirwany. Owa jednostronność postaw jest konsekwencją nadrzędnej dychotomii zjawisk. Rezultatem dominacji w strukturze psychicznej jednostki żywiołu duchowego jest samounicestwienie, "sambójstwo duchowe". Postawa zaś bliska nietzscheańskiemu nadczłowiekowi jest wynikiem górowania pierwiastka materialnego.

Wyłaniająca się z dzieł Mierieźkowskiego koncepcja osobowości - to wizja istoty zdeintegrowanej, rozdartej między

skrajnościami. Dwoistość postaw i świadomości ujawnia się tu w ciągłym konflikcie przeciwstawnych sfer ludzkiej psychiki: siły i słabości, szlachetności i nicości, upojenia i rozpaczy. Bohater Mierieżkowskiego przywdziewa rozmaite maski. Niekiedy ma oblicze bachiczne, czasem ponurego niegodziwca, innym razem miłosierne, cierpiące, chrystusowe. Jest istotą pełną niepokoju, różnego rodzaju namiętności i perwersji. Jego świadomość podlega metamorfozom.

Koncepcja bohatera jako współegzystencji kontrastów odsyła nas do Dostojewskiego. Z psychologii autora "Biesów" Mierieżkowski przejmuje właśnie ten element: rozbitcie jedności postaci, któremu nadaje wymiar ponadczasowy.

Świadomość dwoistości natury jest źródłem bólu i cierpienia jednostki. Jednocześnie świadomość owa wyzwala w człowieku aktywność, staje się czymś w rodzaju bergsonowskiego élan vital, niejako imperatywem ciągłego dążenia do pogodzenia fatalnych dysonansów.

Przyjrzyjmy się jednak bliżej koncepcji osobowości zawartej w konstrukcji literackiej czołowych bohaterów.

Na polifunkcyjność tych postaci - zarówno w obrębie świata przedstawionego, jak i w tworzeniu i organizowaniu sensów naddanych powieści - zwraca uwagę już samo eksponowanie ich - nazwiskiem, imieniem - w tytule dzieł. Powierzenie im funkcji nosicieli określonych idei, ważnych i znamienych zarówno dla przeszłości, jak i teraźniejszości, sprawia, że konstruowane są według jednego uniwersalnego schematu. Stąd też, przy zachowaniu pewnej oczywistej odrębności, posiadają wiele rysów wspólnych.

Znamienną cechą ich osobowości jest siła intelektu i świadome działanie. Jako kontynuatorzy tradycji, a jednocześnie twórcy nowych wartości w dziedzinie polityki, religii i sztuki dążą oni do przebudowy całego dotychczasowego światopoglądu i sposobu życia. Tajemnica ich wielkości - Juliana, Leonarda, Piotra I - tkwi w zdolności wyzwolenia się spod presji powszechnie obowiązujących przekonań. Po-

dejmując ryzyko konfliktu ze zbiorowością, zdolni są do buntu i działania w imię wyższych ideałów.

Aktywne działanie, prowadzące do zmiany rzeczywistości, jest jednym z powszechnie obowiązujących nakazów estetycznych modernizmu⁶. U Mierieżkowskiego postulat ów znajduje pełne urzeczywistnienie. Główni eksponenci tej koncepcji - Julian, walczący o restytuowanie tradycji kultury antycznej i Piotr - reformator - wierzą, iż dzieło, jakiego dokonali, zostanie docenione z perspektywy czasu, zaś sprawa, której służyli, będzie podjęta i kontynuowana.

Wizerunek duchowy postaci i sposób realizacji życiowego celu sugeruje, iż zostali oni obdarzeni pewnymi rysami charakterystycznymi dla Burckhardtowskiej koncepcji człowieka i nawiązującej do niej doktryny antropologicznej Nietzschego.

W dążeniu do osiągnięcia celu bohaterowie Mierieżkowskiego zdolni są do naruszania obowiązujących norm etycznych, do popełniania zbrodni, ale równocześnie do heroicznego złożenia siebie w ofierze.

Ich moralność, mimo iż obciążona znamionami Burckhardtowskiego amoralizmu heroicznego, różni się odeń w sposób istotny. Obecna w systemie Burckhardta zasada "cel uświęca środki" bliska jest wprawdzie bohaterom Mierieżkowskiego - Julianowi i Piotrowi - ale w interpretacji ich postępowania rozbiega się myśl obu filozofów. W odróżnieniu od bohaterów autora "Kultury Odrodzenia we Włoszech", dla których głównym bodźcem działania są cele egoistyczne, dążenie do sławy, wygórowana ambicja, chęć wybicia się⁷, jednostce nieprzeciętnej u Mierieżkowskiego, oprócz tych intencji, zawsze przyświecają cele wzniosłe i gotowość poświęcenia siebie dla przyszłego dobra ogółu. Afirmacja swego "ja" sprzężona jest tu z poczuciem odpowiedzialności za losy ludzkości. Propagowany przez bohaterów Mierieżkowskiego ideał działania w imię mającego się spełnić w przyszłości dobra powszechnego i towarzyszące mu poczucie odpowiedzialności za popełnione czyny obce są zarówno historiozofii Burckhardta, jak i Nietz-

schedo. Stąd też zarysowana w powieściach Mierieżkowskiego koncepcja jednostki wybitnej odbiega od Nietzscheańskiej w sposób zasadniczy. Umysłowości bohaterów Mierieżkowskiego obca jest zawarta w filozofii niemieckiego myśliciela koncepcja "nadczołowieka", zakładająca istnienie anonimowego ludzkiego stada⁸.

Świadomość postaci Mierieżkowskiego cechuje także brak aprobaty dla koncepcji Nietzschego negujących dobro, zło, moralność i prawdę jako wartości fikcyjne. Człowiek Mierieżkowskiego nękanym jest poszukiwaniem prawdy o sobie, o innych i o świecie, ciągle staje przed dylematem: w czym tkwi istota dobra i zła? Nie jest także w stanie uwolnić się od poczucia winy za popełnione zło. Wydaje się on postępować w myśl nakazów etycznej teorii Kanta, zgodnie z którą istota prawdziwej moralności zasadza się w woli spełnienia obowiązku, słynnego imperatywu moralnego.

Idea tak pojętego moralnego "przymusu" towarzyszy czołowym postaciom Mierieżkowskiego. Spełniając swą misję dziejową, zdolne są one w imię moralnej powinności do czynów heroicznych, ale też podłych i zbrodniczych.

Trudno zatem zgodzić się z sądami tych interpretatorów, którzy w postaciach Juliana Apostaty, Piotra I i Leonarda da Vinci widzieli tylko wcielenie i apologię Nietzscheańskiego amoralizmu⁹.

Znamiennymi cechami osobowości bohaterów Mierieżkowskiego jest samotność, wyobcowanie i cierpienie. Konflikt z potoczną moralnością i ze zbiorowością, osamotnienie, podobnie jak świadomość niemożliwości urzeczywistnienia ideałów, jest przyczyną cierpienia jednostki. Misja tych bohaterów jest heroiczna i tragiczna. Zaprezentowana tutaj koncepcja osobowości nie wyczerpuje wszystkich aspektów wizji antropologicznej wpisanej w dzieła Mierieżkowskiego. W poszczególnych utworach wizerunek duchowy protagonistów zostaje wzbogacony o nowe rysy, dzięki czemu stają się wyrazicielami innych jeszcze treści, znamiennych dla filozofii autora.

Wśród problemów, które zaprzatają ich myśl, pytanie o sens ludzkiego istnienia, o wartości godne obrony i kultywowania zajmuje istotne miejsce.

Odpowiedź na nie Julian znajdzie u gnostyka Maksyma, wyznawcy dwóch prawd. Pierwsza - to propozycja neoplatonizmu chrześcijańskiego, druga, jej skrajne przeciwieństwo, jest afirmacją "ja" wynoszonego do rangi religijnego ideału. Julian opowie się za wariantem drugim. Aprobata życia, doskonałość umysłu i woli oraz wolność uzna za wartości najwyższe. Rzecznikami tych ideałów będą również Leonardo i Piotr I.

W ich postaciach zawarta została polemika z tym nurtem filozofii, w którym ucieczce od życia przyznano wartość najwyższą. Idea ta, wywodząca się z buddyzmu, kontynuowana była w platonizmie, myśli św. Augustyna, a w nowszych czasach - u Schopenhauera.

Pogańska koncepcja wskrzeszenia ideałów antycznych określa stosunek bohaterów - Juliana, Leonarda da Vinci, Piotra - do rzeczywistości i czyni ich najpoważniejszymi krytykami cywilizacji chrześcijańskiej. W ich postawie wobec chrześcijaństwa wyraźnie brzmią echa filozofii Nietzschego. Ideały chrześcijaństwa ocenione zostają jako kłamliwe, wyrosłe z fałszywej postawy wobec życia. Obiektem negacji staje się zwłaszcza nihilistyczny stosunek do wszystkiego co ludzkie i ziemskie.

Jednym z najistotniejszych zagadnień, jakie podejmują powieści Mierzejkowskiego, jest problem artysty, refleksja nad rolą twórcy w rozwoju kultury. Zaproponowana tu koncepcja koresponduje z obiegowymi w dobie modernizmu poglądami, zgodnie z którymi artysta to jedyny twórca trwałych wartości. Nieustannie towarzyszy mu dążenie do dokonań i osiągnięć niemożliwych. Pragnienie dorównania boskiej wszechwiedzy, chęć zespolenia w organiczną całość doskonałości umysłu i woli to nieziszczalne marzenia i źródło jego wewnętrznej udręki. Zobowiązania wobec sztuki skazują go na samotność. Jednostka genialna, mimo iż uwikłana w wewnętrzne sprzeczności, obdarzona zostaje zdolnością tworzenia pełnych syntez.

Omówiona przez nas trylogia rosyjskiego pisarza jawi się w swej specyfice intelektualno-artystycznej jako dzieło niepospolite i typowe zarazem. Cechą talentu Dymitra Mierieżkowskiego był wyjątkowy rygoryzm filozoficzny jego kreacji powieściowych, podporządkowanie materiału fabularnego apriorycznym założeniom, stanowiącym pewną zbitkę charakterystycznych dla modernizmu dominant myślowych w zakresie historiozofii, antropologii filozoficznej i koncepcji człowieka, obudowanym wszakże sugestywnym kolorytem historycznym, co powoduje, iż spuścizna artystyczna tego autora nie należy do archiwum historycznoliterackiego, lecz stanowi do dziś żywy obiekt zarówno lektury czytelników, jak i dociekań badaczy.

PRZYPISY

¹ Zagadnienie ścisłego powiązania myślenia o sztuce z refleksją filozoficzną w odniesieniu do polskiego modernizmu podnosi Z. Kuderowicz w pracy: *Artyści i historia. Koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

² Zob. *ibid.*, s. 12.

³ Beletrystyka Mierieżkowskiego obejmuje trylogię "Chrystus i Antychryst", którą tworzą powieści "Śmierć bogów. Julian Apostata", "Zmartwychwstanie bogów. Leonardo da Vinci", "Antychryst. Piotr i Aleksy" oraz kolejne dzieła: "Aleksander I", "Dekabryści", "Napoleon", "Narodziny bogów. Tutenchamon na Krecie", "Mesjasz".

⁴ Zjawisko synkretyzmu w filozofii i estetyce modernizmu omawia M. Głowiński: *Maska Dionizosa w: Młodopolski świat wyobraźni. Studia i eseje*, pod red. M. Podraży-Kwiatkowskiej, Kraków 1977, s. 375-386. O młodopolskim synkretyzmie religijnym pisze obszernie J. Kwiatkowski: *Od katastrofizmu solarnego do synów słońca w: Młodopolski świat wyobraźni...*, s. 231-325.

⁵ Zob. M. Głowiński, *op. cit.*, s. 386.

⁶ Zob. *ibid.*, s. 372.

⁷ Na temat amoralizmu Burckhardtowskiej historiozofii zob. Z. Kuderowicz, *Biografia kultury. O poglądach Jakuba Burckhardta*, Warszawa 1973, s. 157-160.

⁸ Zob. H. Gillner, *Fryderyk Nietzsche. Filozoficzna i społeczna doktryna immoralizmu*, Warszawa 1965, s. 138.

9 Stanowisko takie, znamienne między innymi dla P.A. Aczkasowa, M. Engelgardta i B. Glinskiego, prowadzi krytyków do sformułowania jednoznacznie negatywnych sądów wartościujących o zawartości ideowo-problemowej dzieł Mierieżkowskiego.

Ядвига Шендзелёж

ДМИТРИЙ МЕРЕЖКОВСКИЙ – ФИЛОСОФСКОЕ НАЧАЛО РОМАНОВ И КОНЦЕПЦИЯ ГЕРОЯ

В статье подвергаются анализу интеллектуально-художественные особенности романов Дмитрия Мережковского. Автор статьи отмечает один из существенных признаков дарования писателя – чрезвычайный философский ригоризм, проявляющийся в подчинении фабульного материала априорным положениям, которые являются своеобразным синтезом характерных для модернизма идей в области философии истории, философской антропологии и концепции человека.